

ԱՄԻՆԵ ԱՎԴԱԼ

ԱՐՅԱՆ ՎՐԻԺԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔՐԳԵՐԻ ՄԵՋ ԵՎ ՆՐԱ
ՎԵՐԱՊՐՈՒԿՆԵՐԻ ՎԵՐԱՅՈՒՄԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՆԵՐՈՒՄ

1. Արյան վրիժառության սովորությունը քրդերի մեջ

Արյան վրիժառությունը հասարակական փոխհարաբերության հրեղյակներից մեկն է, որն աղերսվում է սեփականատիրության հետ:

Տոհմային հասարակության մեջ, արտադրական ուժերի դար-դացման հետևանքով ստեղծվում են հավելյալ մթերքներ: Գոյության համար մղված պայքարում այդ մթերքները հափշտակելու նպատակով տոհմերը հարձակվում էին միմյանց վրա: Այստեղից էլ ծագել է վրեժխնդրությունը: Այս հրեղյակն ավելի ցայտուն է դառնում դասակարգային հասարակության մեջ, երբ ուժեղանում է մասնավոր սեփականությունը և տիրող դասակարգի ձեռքում դառնում է ճնշման ու շահագործման միջոց:

Վրիժառությունը հասարակական ընդհանուր հրեղյակ է եղել տոհմերի և ցեղերի համար. վերջիններիս անդամների համար դա համարվել է իրավունք և պարտականություն:

Քրդերի մեջ ևս տոհմի անդամն իր տոհմակիցների հետ, կամ ինքն անձամբ պարտավոր էր իր տուժած ցեղակցի արյան վրեժը լուծել. դա համարվում էր նրա սրբազան պարտականությունը:

Այժմ էլ ՍՍՌՄ-ից դուրս ապրող քրդական շատ ցեղերի մեջ վրիժառությունը համարվում է հատուցման գլխավոր միջոց և փոխարինում է պետական դատական ատյանին:

Խուռ պեշ խունեվա, արյան փոխարեն արյուն, այդ էր հիմնական նշանաբանը, որովհետև ցեղի անդամի սպանության հետևանքով նվազում էր նրա տնտեսական և ռազմական ուժը, նույն չափով էլ, եթե չասենք ավելի, պետք էր պակասեցնել թշնամի ցեղի տնտեսական և ռազմական ուժը:

Քրդական ցեղերի սովորութային իրավունքը ոչ մի տեղ դրավոր ձևով չի ձևակերպվել, այլ սեբնդե-սերունդ անցել է բանավոր կերպով, որի հիման վրա դաստիարակվել են տոհմի նոր սերունդները:

Քրդերին վերաբերող ազգագրական և ֆոլկլորային բազմաթիվ նյութերը վկայում են այն մասին, որ քրդերի մեջ արյան վրիժառույթյունը դարեր շարունակ համարվել է ոչ թե վրիժառուի ցանկությունը բավարարող ինչ-որ անհատական ձգտում, այլ վրիժառուի և նրա ցեղակիցների պարտքը:

Արյան վրիժառույթյունը երբեմն կարող էր անհաջողության մատնվել, կամ ձախողվել. այդպիսի դեպքերում հատուցման պարտականությունը ընկնում էր ցեղակից պատմամի (բարեկամի, մոտիկ մարդկանց) վրա:

Նախառևտուրցիոն շրջանում Անդրկովկասում ապրող քրդերի մեջ վրիժառուները լինում էին միայն տուժողի հոր կողմի ցեղակիցները. մոր կողմի ցեղակիցների համար որդիները պարտական չէին վրեժ լուծել թշնամուց: Կնոջ արնակիցների վրեժը պարտավոր էին լուծել նրա հորենական գծով ցեղակիցները: Բայց դա դեռ չի նշանակում, որ վրիժառույթյունը միշտ էլ եղել է միայն հորենական գծով. ընդհանրապես, հնագիտական, ազգագրական և ֆոլկլորային բազմաթիվ նյութեր կան, որոնց մեջ ցայտուն կերպով արտահայտված է մայր իշխանության հետքերը վրիժառույթյան դորժում. օրինակ՝ քրդական «Դավրեշ» կոչվող հեքիաթի մեջ վրեժն առնվում է կնոջ ձեռքով, կամ նրա թելադրանքով. հեքիաթի հերոս Դավրեշը դաշտա Սընջարէ (Սնջարի դաշտավայրում) քեռու աղջկա վրեժը լուծում է հսկաներից՝ մոր հրամանով. նրա հոր անունը հեքիաթում չի հիշատակվում:

Քրդերի սովորության համաձայն սպանվածը հանգիստ չի առնում իր գերեզմանում, քանի դեռ նրա վրեժը չի լուծվել սպանողից կամ նրա մոտիկ ազգականից:

Արյան վրեժի սովորության աչքի է ընկնում Իրանի, Սիրիայի և Իրաքի քրդական Զալալիա, Հալդարա, Գուրանիա, Մամկա, Ռամոշա, Շեխբզնիա և այլ ցեղերի մեջ, որոնք իրենց վրեժը լուծելու նպատակով երգվում են խոդայով (աստծով), Մահմեդի և Նզդու անուններով, որ երբեք հաշտություն չեն կայացնի թշնամու հետ, մինչև արյան վրեժն արյամբ չլուծվի:

Արտասահմանում, Գուրանիա ցեղի մեջ մինչև այսօր էլ սովորություն կա խմել սպանված թշնամու արյունից թեկուզ մի կաթիլ:

Այստեղ տեսնում ենք ժողովուրդների հնադարյան այն հավատալիքը, որ սպանվածի արյունն ունի մոգական ուժ: Խմելով թշնամու արյունը, որպես թե ընդունում է նրա ամբողջ ուժն ու եռանդը: Այն հասկացողությունը կար, թե վրեժը լուծելով, սպանողը կարող է աղատվել մեռածի հալածանքներից:

Հնում քրդական ցեղերը կամ բաբերը (տոհմերը) գործում էին իրենց ցեղապետների՝ բարապետների գլխավորությամբ, մեծ մասամբ առանց դատարանների և պետական կառավարչական ձևերի: Ցեղամիջյան, ընտանեկան ամեն մի վեճ ու կռիվ կարգավորվում էր ցեղի կամ բաբի ընդհանուր ժողովի կողմից:

Բաբն ուներ իր խորհուրդը, որին պարտավոր էին ենթարկվել բաբի բոլոր մարդիկ: Ցեղի բոլոր հասակավոր մարդիկ, այդ թվում պառավ կանայք կարող էին մասնակցել խորհրդի նիստին, որտեղ քննվում էին գլխավորապես հողի, ջրի, արտավայրերի, վրիժառության, դալանի և հափշտակումների վերաբերյալ գործեր, բայց խորհրդում վճռական դեր էր խաղում բարապետի խոսքը:

Այս խորհուրդը բավական նման էր իրոկեզյան տոհմերի խորհրդին, որոնց մասին մանրամասն խոսում է Ֆրիդրիխ Էնգելսն իր «Լնտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը» աշխատության մեջ: Նա ասում է.

«Տոհմն ունի խորհուրդ, բոլոր արական և իգական հասակավոր տոհմակիցների ղեմկրատական ժողովը, որի մեջ բոլոր մասնակցողները ձայնի հավասար իրավունք են վայելում: Այս խորհուրդն էր ընտրում սախեմներին, ռազմական առաջնորդներին և հրաժարեցնում նրանց, նմանապես և մյուս հավատի պաշտպաններին»: Նա էր որոշում սպանված տոհմակիցների արյան գինը, (Wergeld) կամ արյան վրեժն առնելու հարցը. նա էր օտարներին տոհմի մեջ ընդունում: Մի խոսքով՝ նա գերագույն իշխանություն էր տոհմի մեջ»¹:

Արլան վրեժը բնորոշելու համար կարևոր է նշել, թե քրդերի մեջ ի՞նչով են արտահայտվել արենակցական կապերը:

Այսպես, հայրն իր եղբոր և քրոջ որդիներին՝ առվազ (զավակներ) է անվանում. զավակները մորեղբորն անվանում են

¹ Ֆ. Էնգելս, Լնտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Նրևան, 1948, էջ 116:

խալո (քեռի), հորեղբորը՝ ապո, հորեղբոր տղաներին՝ կոռապ, աղջիկներին՝ դիզապ, քեռու տղաներին՝ կոռխալ, աղջիկներին՝ դիզալ, մորաքրոջը՝ խատի, վերջինիս տղաներին՝ կոռխատի, աղջկան՝ դիզխատի, ցեղակցին՝ պսմամ, եղբայրացած ընկերոջը՝ դաստաբրակ:

Քրդական ցեղի անդամներն իրենց ցեղի աղջկան անվանում են կենեզ¹: Այսպես են անվանում ոչ միայն միկենույն ծնողների, այլև ամբողջ ցեղի աղջիկներին: Սակայն այս բառը հասարակական նոր հարաբերություններում ստացել է նոր բովանդակություն: Այժմ կենեզ ասելով մեծ մասամբ հասկացվում է լավ կին, ինչպես նաև աշխատասեր և համեստ աղջիկ, անկախ նրա ցեղական կամ արենակցական կապերից:

Այս բառերը քրդերենում ոչ միայն միմյանց ազգակցությունը արտահայտելու համար են գործածվում, այլև դրանցով նշվում են ցեղակիցների և արենակիցների միմյանց հանդեպ ունեցած պարտավորությունները: Սրանք գոյություն ունեցող հասկացություններ են, մոտիկության, հեռավորության, մի խոսքով արենակցական կապերի մասին, որոնք դարերի ընթացքում, ըստ սովորութային իրավունք, սիստեմ են դարձել ցեղակիցների կապերը ցույց տալու համար:

Արենակցական այս կապերը ստացել են կրոնական դոգմավորում: Արյան վրեժը լուծելուց անմիջապես առաջ, քրդերը սովորաբար դիմում են իրենց աստծուն, ասելով. խոդե ալի բրա, պսմամա բրկա, ուակի աուաւա ալթկըն (խոդե, օգնի եղբայրներին, ցեղակիցներին, որ նրանք հաղթող լինեն): Այդ նշանակում է, առանց աստծո օգնության դժվար էր վրեժ լուծել թշնամուց:

Հին գերման, սլավոն ու կովկասյան բազմաթիվ ժողովուրդների՝ չեչենների, լեզգիների, աբխազների, սվանների, օսերի, ինչպես նաև քրդերի մեջ արյան վրիժառությունը շղարշված է եղել կրոնական հավատալիքներով: Կրոնական այդ հայացքները կապված են նախնիների կուլտի հետ:

Եզդի քրդերն իրենց վրեժը լուծելու համար աղոթում էին Մալաքետառահին:

¹ Կենեզ — պարսկերեն է. նշանակում է աղջիկ, տղամի ցեղի արենակից կին:

2. Արյան վրիժառության շարժառիթները և նրանց վերաբերյալ պառամական, ազգագրական և ֆոլկլորային նյութեր

Արյան վրիժառությունն առաջացել է՝ 1. Սեփականություն (հողամասեր, արոտավայրեր) և այլ ունեցվածք ձեռք բերելու շուրջն առաջացած պայքարից: 2. Խանդի հողի վրա: 3. Բռնության դեմ առաջ եկած ատելությունից: 4. Անձնական պատվի համար:

Ինչպես գիտենք, նախկինում վարելահողերի լավագույն մասը դուրսում գտնվում էր աղաների, բեկերի և մյուս հարուստների ձեռքում:

Նրկրադործությունը դրադվող աղաներն ու բեկերը յուրացնում էին դյուղի ջրովի և լավ հողերը, իսկ չքավոր քրդի արտերը մնում էին անջրդի: Չքավոր քրդը մեծ մասամբ աշխատում էր աղայի հողամասում և պահում էր նրա հոտերը, դիմացը ստանալով չնչին հատուցում. ուստի քրդերի մեծամասնությունը աղբատանում, բայքայվում էր, իսկ փոքրամասնությունն անվերջ հարստանում: Տնտեսական այդ պայքարն առաջ էր բերում հակամարտություն և վրեժի՝ շարժառիթ էր դառնում:

Բացի այդ, միմյանցից բաժանվող գերդաստանի անդամների միջև ևս պայքար էր առաջ գալիս սեփականության շուրջն առաջացող վեճերի հետևանքով:

Բաժանվելիս, ըստ սովորության իրավունքի, սեփականության լավագույն մասը պետք է հասներ ավագ եղբորը. մյուս մասը բաժանվում էր հավասարապես մյուս եղբայրների միջև, իսկ երբ կրտսեր եղբայրներն աշխատում էին այդ կարգը խախտել, առաջանում էր կռիվ:

Առանձնապես մեծ կռիվներ էին տեղի ունենում արոտավայրեր ձեռք բերելու համար, գլխավորապես տարբեր ցեղերի միջև. հաղթողը (այստեղ մեծ տեղ էր զբաղում նաև կաշառքը) տիրում էր իր ցանկացած արոտավայրերին, հակառակորդները դիմադրում էին. այդ պատճառով երբեմն առաջ էր գալիս մարդասպանություն:

Քրդներով (անցնելով) սահմանը, — ասում է Վասիլկովը, — և ընտրելով հարմար արոտավայրեր, Պարսկաստանի քրդերն անցնում են թյուրքերի սահմանը, թյուրքիայի քրդերը նրանց չեն թողնում, այդ պատճառով նրանց մեջ տեղի են ունենում զինված ընդհարումներ. ուստի այդ ընդհարումների հետևանքով սկսվում է թշնամություն՝ առաջ բերելով արյան վրիժառությունը:

1 Отчет о поездке по губерниям западной Персии, Тифлис, 1903, стр.43.

Արոտավայրեր ձեռք բերելու նպատակով մի պետության սահմանից մյուսն անցնելն այնքան էլ հեշտ չէր լինում քրդի համար, որովհետև այնտեղ էլ նա այդ արոտավայրերը նվաճելու էր տեղական քրդերից:

Արթիկի շրջանի Քարվանսարա գյուղի բնակիչ Հուսոո Հաջոյանը պատմում է, որ Թալինի շրջանի Քալաշբեկ գյուղում ապրող քրդական նույն ցեղին պատկանող կուլակ Շամսեն կաշառքով տիրել էր իր ցեղակից չքավոր Հսեի հողերին: Հսեն դիմել էր գյուղի ըսպիին (քյոսվային) և ապա վերադաս մարմիններին, բայց բան դուրս չէր եկել: Հսեն հունձի ժամանակ դաշույնի հարվածով սպանել էր Շամսեն և դրանով վրեժխնդիր եղել:

Հնում նման դեպքերի թիվը քիչ չէր: Հող, ջուր ու արոտավայրեր ձեռք բերելու համար տեղի ունեցած ցեղամիջյան և ներցեղային կռիվներում սպանվում էին մեծ թվով մարդիկ:

Արցան վրիժառությունը քրդերի մեջ բոլոր դեպքերում չէր, որ արտահայտվում էր միայն սպանությամբ, այլ հաճախ ի հայտ էր գալիս նաև մի շարք ուրիշ միջոցներով. երբեմն թշնամի կողմերը աշխատում էին միմյանց նաև նյութական վնաս հասցնել՝ դողանալ ունեցվածքը, այրել խոտի դեղերը, ղալախը (աթարի կույտը), թունավորել անասունները և այլն:

Հաճախ արցան վրիժառության աղբյուր էին հանդիսանում նաև քրդուհուն ամուսնացնելու ժամանակ ղալանի համար առաջ եկած վեճերն ու անհամաձայնությունները, որոնք երբեմն սլառառ էին դառնում առևանգման:

Քուրդ երիտասարդն իր սիրած աղջկան կամ կնոջն առևանգելուց հետո պետք է կրկնակի ղալան վճարեր, եթե այդ բանին համաձայն էին աղջկա ծնողները կամ կնոջ նախկին ամուսինը, իսկ եթե ղալանը կրկնակի չէր վճարվում և հանդիսավոր կերպով հաշտություն չէր կայանում, այդ դեպքում երկու կողմերի միջև առաջ էր գալիս թշնամություն, որի հետևանքով ամբողջ ցեղեր (աղջկա և տղայի արնակիցները) ընդհարվում էին միմյանց հետ, սպանվում էին տասնյակ, նույնիսկ հալջուրավոր մարդիկ:

Տոհմային հասարակության մեջ, կին առևանգող տղամարդու ընկերները, ըստ սովորության իրավունքի, հերթով կենակցում էին առևանգված կնոջ հետ և ապա նրան հանձնում բուն առևանգողին. այս սովորության հետքերն այժմ տեսնում ենք Իրանում ապրող «Գուրանի» քրդական ցեղի մեջ, որտեղ առևանգողներն առևանգված կնոջ հերթով տանում են իրենց տները և վերջում

Հանձնում նրան՝ ում համար առևանգել են, բայց իրենք այս դեպքում չեն կենակցում կնոջ հետ: Առևանգողների այդ խումբը բրդերեն լեզվով կոչվում է հավալտի (ընկերություն):

Բրդերի մեջ առևանգման երևույթը առաջ էր դալիս հիմնականում հակալ շարժառիթներից:

1. Երբ փեսան չքավոր էր և գլխագինը չէր կարողանում վճարել:

2. Երբ հակառակ աղջկա կամքին, ծնողներն ուղղում էին նրան ամուսնացնել մի տարիքավոր հարուստ մարդու հետ, որը մեծ գլխագին էր տալիս աղջկա համար: Նշանված աղջիկը չսիրած մարդուց ազատվելու համար փախչում էր իր սիրած երիտասարդի հետ: Աղջկա նշանածի և առևանգողի միջև ծագում էր թշնամու-թյուն:

3. Երբ աղջիկն ունենում էր իր սիրած տղան, բայց աղջկան սիրող մի այլ տղա առևանգում էր նրան:

4. Երբ աղջկան և տղային նշանում էին օրորոցային հասակում (բեշիկքյարթմա անում), բայց աղջիկը մեծանալուց հետո տղային չէր սիրում և փախչում էր իր սիրած մի այլ երիտասարդի հետ: Այդ դեպքում նշանված տղան պետք է վրեժխնդիր լիներ փախցնողից, այլասպես կանայք նրան ծաղրում էին, ասելով—Ժնն, մեր նինն (կին է, տղամարդ չի), լաճկա ժնա սաբետա (կնոջ լա-չակը գլխին) և այլն:

5. Երբ ամուսինն առնականությունից զուրկ էր լինում, կինը փախչում էր մի այլ տղամարդու հետ: Ըստ սովորության իրավունքի, երբ ամուսինը առնականությունից զուրկ էր լինում, նա կարող էր իր կնոջը մինչև 7 տարի պահել տանը, որից հետո եթե տղամարդու առնականությունը չէր վերականգնվում, կինն ազատ կարող էր վերադառնալ իր հոր տունը: Սակայն, երբ կինը 7 տարի առնականությունից զուրկ ամուսնու տանը չէր ուղղում սպասել, փախչում էր իրեն սիրող մի այլ տղամարդու հետ, նոր ամուսնուց պետք է վրեժխնդիր լիներ նախկին ամուսինը:

6. Երբ աղջիկը սիրում էր մի այլ ցեղի պատկանող տղայի, բայց որպեսզի նա չմեքսվա խնդիրին (օտարություն չգնա), հակառակ նրա կամքին ամուսնացնում էին իրենց ցեղի տղաներից մեկի հետ: Այդպիսի դեպքերում մյուս ցեղի տղան պետք է վրեժխնդիր լիներ այդ բանի համար:

Այս սովորությունը հնում գոյություն է ունեցել բազմաթիվ ցեղերի մեջ, ինչպես օրինակ՝ հին Հունաստանի պելասգների մեջ:

տոհմը կամ ֆրատրիան իր սեփականութիւնը (աղջկա օժիտը, որ բաժական շատ էր) չկորցնելու համար իր աղջկան բռնութեամբ ամուսնացնում էր իր ցեղակից տղամարդկանցից մեկի հետ:

Ուրեմն, հակառակ քրդուհու ցանկութեան, նրան ամուսնացնելն իր ցեղակից չսիրած մարդու հետ, ասելութիւն էր առաջ բերում. նրա մեջ ընդդեմ իր ցեղակիցների: Քրդուհին փախչում էր իր սիրած տղայի հետ: Կնոջ փախուստի հետեանքով ծագում էր թշնամութիւն:

Քրդերի մեջ գոյութիւն ունեցող առեանգման և վրիժառութեան մնացուկների մասին մինչև այժմ գրավոր տեղեկութիւններ չեն գտնվել. մեր ուսումնասիրութիւնը կատարել ենք անցյալում քրդերի մեջ գոյութիւն ունեցող սովորութիւնների և ֆոլկլորային նյութերի հիման վրա:

Հնադարյան այս սովորութեան մնացուկները սովետական պայմաններում, տնտեսական և սոցիալական նոր հարաբերութիւնների հիման վրա քրդական կոլտնտեսային գոյւղում հիմնականում վերացան: 1930 թվականից հետո իսպառ վերացել է ամուսնութեան բեշիկքարթմա ձևը և այժմ աղջիկներն ամուսնանում են սովետական օրենքների հիման վրա, 16 տարին լրանալուց հետո՝ իրենց ցանկութեամբ:

Քրդական նահապետական սովորութիւններից մեկն էլ, որ անմիջապէս կապ ունի առեանգման հետ և մեծ նշանակութիւն ունի վրիժառութեան դրդապատճառները պարզաբանելու համար մալա խոյկընեն (ապաստարանի) խնդիրն է:

Քրդուհուն առեանգողը 15—20 օր թաքնվում էր մալա խոյկընեն-ում մի հարուստ և անվանի մարդու տանը, որպէս ապահով տեղ, տան տիրոջ հովանու ներքո: Այդ հյուրընկալումը ոչ միայն ապաստարան էր առեանգողի համար իրեն հալածողներից խուսաւալու համար, այլև աշխտեղ տեղի էին ունենում հաշտութեան բանակցութիւնները:

Մալա խոյկընեն-ում ոչ ոք իրավունք չունէր ձեռք բարձրացնել աշխտեղ ապաստանվողների վրա: Տան տերը պատրաստ էր արյան գնով պաշտպանել իրենց մեկնե մալե (տան հյուրին), որովհետև մեկնե մեկնեն խողեյա (հյուրն աստծուն է):

Հյուրընկալութեան այս սովորութիւնը հնում տարածված է եղել տոհմային կյանքով ապրող համարյա աշխարհի բոլոր ժողովուրդների մեջ:

«Այս սովորութիւնը,—ասում է Օստրովիտյանովը,—եղել է նախնադարյան մարդկանց փոխադարձ օգնութեան տեսակներից

մեկը, սպառման առարկաներով ապահովելու գործում որոշ հավասարեցման մի տեսակը¹:

Թշնամության և վրիժառության աղբյուրներից մեկն էլ խանդն էր, որը սկզբնական շրջանում, ինչպես առեանգումը, առաջացել է մենամուսնության ժամանակ և բխում է սեփականատիրական դրացմունքից: Խանդը գոյություն ունի բոլոր ժողովուրդների մեջ, բայց նրա արտահայտության ձևերը կապված են տեղական սովորությունների հետ:

Հնում, բրդերի մեջ, եթե կնոջ անհավատարմության դեպքում ամուսինը նրան չէր սպանում, այլ բաժանվում էր նրանից, կինը պարտավոր էր սպասել, մինչև իր ամուսնու կրկին ամուսնությունը և հետո ինքը ամուսնանար:

Անձնական վիրավորանքն ու անպատվությունը ևս աղբյուր է հանդիսացել թշնամության և հետեապես վրիժառության:

Եթե մեկը վիրավորում էր մյուսի անձնական պատիվը, տուժողի առաջնահերթ գործն էր լուծել իր վրեժը: Այդ հարցում հատկապես մեծ տեղ էր արժևում կնոջ պատվին. օրինակ, մեծ տպավորություն էր թողնում կնոջ ոտաշոր փախցնելը: Վրիժառուն այդ անում էր իբրև ապացույց թշնամու կնոջ պատիվն արատավորելու և իր վրեժը լուծած լինելու համար: Եթե որեւէ մեկը բռնաբարում էր իր թշնամու կնոջ, նրա նպատակը ոչ միայն իր անասնական կրքերին հագուրդ տալն էր, այլև վրեժն առնելու դիտավորությունը: Այդ նպատակով նա իր արածի մասին հայտնում էր իր շրջապատի մարդկանց, որպեսզի այդ լուրը տարածվեր և ընդհանրանար:

Երբ առաջաստի դիշերը պարզվում էր, որ նորահարսն անարատ չէ, այդ դեպքում փեսան ստիպում էր հարսին խոստովանել հանցանքը և լիստատովանելու դեպքում փեսան վրեժը լուծելու նպատակով տեղն ու տեղը սպանում էր նրան, կամ հետեւյալ օրը հայտնում էր ժողովրդին, որ բռնկն (հարսը) անճամուս է, որից հետո ծեծում էին հարսին, նրա դեմքը մրոտում, հակառակ ձևով նստեցնում էլի վրա և վերադարձնում հոր տունը²:

¹ Կ. Վ. Օստրոփոյանով, Ակնարկներ մինչ-կապիտալիստական ֆորմացիաների էկոնոմիկայի մասին, Նրեան, 1948, էջ 24:

² Առաջատի առաջին դիշերը փեսայի կողմից երկու տաբեց կին կանգնում էին նորապսակների սենյակի կամ վրանի առաջ իբրև պահակ՝ չար օգիներին քշելու և հարսի անարատությունը ստուգելու նպատակով:

Ընդհանրապես, ինչպես քուրդ տղամարդը, նույնպես քրդուհին վրիժառու է եղել: Մարդասպանության դեպքում, եթե վրեժ լուծողն անմիջապես ինքը կինը չէր, նա պահանջում էր, որ իր ամուսինը լուծի իր վրեժը. հանգիստ չէր տալիս ամուսնուն և մյուս մոտիկ մարդկանց, ծաղրում էր այն տղամարդուն, որը վախենում էր թշնամուց. դրա համար կինն ասում էր իր վախկոտ ամուսնուն. տու մեր նիւնի, լե ժընի (դու տղամարդ չես, այլ կին): Ազդականներից մեկն ու մեկի սպանության դեպքում, քրդուհին աշխատում էր նրա վրեժը լուծել: Ակնարկելով տղամարդուն, նա ասում է. չը ազ չը տու, խուճա մայակա, զարակամ հայֆե հըլլինե (ինչ ես, ինչ դու, մեր արյունը մեկ է, մենք պետք է վրեժ լուծենք):

Վրիժառության շուրջը քրդերի մեջ հյուսվել են բազմաթիվ ժողովրդական վեպեր և վիպերգեր:

Քրդական «Մամե Շանկե» ավանդական վեպի մեջ դավաճանությամբ սպանված հերոսի կինը լուծում է ողբերգական մահով մեռած իր ամուսնու վրեժը շարանենդ թշնամուց, խմում է նրա արյունը և հրամայում ողջ-ողջ թաղել նրան:

«Բրինդարմ» (վիրավոր եմ) երգի մեջ քրդուհին վրիժառու է իր որդուն սպանող թյուրք պաշտոնյայի հանդեպ. նա ծաղրելով վախկոտ ամուսնուն, պատրաստակամություն է հայտնում սպանված որդու վրեժն իր ձեռքով լուծելու: Նա երգում է՝

Վա՛յ, վա՛յ, տասն անգամ կուրանամ,
Այսօր կոխվ է պատահել Աբաղա դաշտում,
Մեր գյուղի վրայից գնդակներ են սուլում:
Աստված սպանի թշնամու որդուն,
Նա գնդակով սպանեց իմ որդուն՝
Ցավը մնաց իմ սրտում:
Վա՛յ, վա՛յ, տասն անգամ կուրանամ,
Մի հրացան տվեք ձեռքս,
Առավոտից մինչև իրիկուն
Կռվեմ և լուծեմ դադոյիս վրեժը՝:

Վրիժառությունը երբեմն էլ արտահայտվել է անեծքի և բողոքի ձևով: Մնոտիապաշտ, բայց արնակից շունեցող և տնտեսապես

¹ Ասաց Ապարանի շրջանի Ալադյաղ գյուղի բնակիչ, այժմ հանդուցյալ, Ահմե Ջուրն 1940 թվականին:

բայթալված քուրդը հաճախ չէր կարող իր վրեժը լուծել թշնամուց. այդ պատճառով նա խնդրում էր աստվածներին, որ նրանք պատժեն իր թշնամուն։ Դա մեծ մասամբ արտահայվում էր բըրդուհու անեծքով իր թշնամու նկատմամբ. նա ասում էր. յա եզդի, խոդե, տու բալակե դըժմընե մընրա բինի (յա եզդի, խոդե, դուք պատժեցեք իմ թշնամուն)։ Նա չէր խնայում նույնիսկ իր ծնողներին, եթե նրանք իրեն ծախում էին որևէ հարուստ ծերունու։

Քրդուհու արտահայտած բողոքն ընդդեմ իր անողոք ծնողների, կարելի է գտնել «Ամինա Հասո» երգի մեջ, որտեղ աղջիկը դառնությամբ լցված ծնողների հանդեպ, որոնք մեծ գլխազին ստանալու համար՝ առաւնց նրա կամքը հաշվի առնելու, տվել են «Աղայն կալի Բոլոզ գյանի» (հոտած քուրդ ունեցող աղային)։

Ահա այդ երգից մի քանի տող.

Ախ սիրահարված Ամինա եմ, սիրով տարված,
Աղամի՛ աղջիկները ծիծաղեցին բախտիս վրա,
Թող աստված անիծի հորս ու մորս,
Ինձ շտվին սիրած Ահմադիս,
Այլ տվին հոտած քուրդավոր ծերուկ աղային²։

Ինչպես տեսնում ենք, վիրավորված քրդուհին գիտակցում է, որ ինքն իր ծնողների համար դարձել է վաճառքի առարկա. հակառակ իր մարդկային զգացմունքների, նա ծախվել է հարուստ ծերուկին։ Սա վրեժով լի քուրդ կնոջ անեծքն է, իր շրջապատի անարդարության դեմ։

Երբեմն քրդուհին ինքն էր իր համար ուղի գտնում այդ անարդարությունից դուրս գալու։ Նա փախչում էր իր սիրած երիտասարդի հետ կամ ինքնասպանությամբ վերջ տալիս իր կյանքին։

Քրդերի մեջ վրեժը լուծելու համար ժամանակի տեղդությունն էական նշանակություն չունի։ Այս սովորությունը տեսնում ենք նաև կորսիկացիների, իրոկեզների, օսերի և բալմաթիվ այլ ցեղերի և ժողովուրդների մեջ։ Թշնամությունը կարող էր անցնել սերնդից սերունդ, մինչև նրա լիակատար լուծումը։

Ղուկասս վ. Ինճիճյանը քրդերի թշնամության մասին գրել է.

¹ Աղամի աղջիկները. Աղամից սերված աղջիկները։

² Ասել է Ապարանի շրջանի Ալադյազ գյուղի բնակիչ Ա. Զուրն, զրի է առնվել 1939 թվականին։

«Սուքա որպէս և այլ քուրդք եթէ սպանիցեն ցոյս հարկիւ սպանանին զոք ի նոյն ցեղէ, թէև անցին 100 ամբ»¹:

Քրդերը տոհմերով կամ ցեղերով կազմում էին աշիրաթներ, յուրաքանչյուր աշիրաթի գլխին կանգնած էր իր ավագ աղան: Աշիրաթները մարդկանց թվով հավասար չէին. կային աշիրաթներ, որոնց մեջ հաշվվում էր երեք հազար ծխից ավելի²:

Անդրկովկասում Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ուղեցիաից առաջ կային քրդական բաղմաթիվ ցեղեր, որոնք շտրունակ ընդհարման մեջ էին միմյանց հետ. սրանք ապրում էին քոչվորական կյանքով, զբաղվում էին մասամբ նաև երկրագործությամբ, փոքր չափով էլ տնայնագործությամբ:

Քրդերի դրությունն առանձնապես վատթար էր Սուլթանական Թյուրքիայում:

Սուլթանական Թյուրքիայի կառավարութունը քրդերի մեջ ազատագրական պայքարը թուլացնելու նպատակով և նրանց միմյանց դեմ լարելու համար ոչ մի միջոց չէր խնայում:

Թյուրքիայում Սուլթան Համիդը քրդերի մեջ այնպիսի դրութուն էր ստեղծել, որ մինչև անգամ հարազատ եղբայրները «հրացանի լուկեն» իրարից չէին հեռացնում: Այդ մասին է Քլամա Սուլթան Համիդ-ը (Սուլթան Համիդի երգը), որի մեջ քուրդ ժողովուրդն իր դայրույթն է արտահայտում. Սուլթան Համիդի դեմ:

Ահա այդ երգից մի քանի տող.

Մի կռիվ է պատահել Խլաթից վերև:

Թող քանդվի Սուլթան Համիդի տունը,

Նա լարեց իրար դեմ աշիրաթներին:

Մի կողմից թալան, սպանություն,

Մի եղբայրը մյուս եղբոր դեմից

Թվանքի լուկեն չի հեռացնում:

Քրդական ցեղապետներն իրենց ցեղի ներքին զործերում կատարյալ միահեծան իշխանավորներ էին. նրանք կարող էին պատժել հանցագործին, ծեծել, ցեղի միջից հեռացնել և նույնիսկ

¹ Ի ն ճ ի ճ յ ա ն, Աշխարհադրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն երկրորդ, Վենետիկ, 1806, էջ 202:

² Известия штаба Кавказского военного округа, Тифлис, 1907, стр. 4.

³ Ասել է Աշտարակի շրջանի Չաթղաան դյուղի բնակիչ Օթարե Շառոն, ցրի է առնվել 1926 թ.:

սպանել՝ առանց երկյուղի, որ կարող են պետության կողմից պատասխանատվության ենթարկվել:

Քուրդ ցեղապետների թիվադրանքով քրդերը երբեմն ընդհանրամեններից հետո, առանց դատ ու դատաստանի, վճիռներ ու հաշտություն էին կայացնում իրար մեջ:

Մեր վարչությունը (ցարական կառավարությունը),—ասում է պրոֆ. Ա. Եղիազարյանը,—նախկինում հազվագյուտ դեպքերում էր խառնվում եղբիների ներքին կարգ ու կանոններին: Մինչև նրանց բրեական գործերի դատարան հասնելը, հաճախ դրանք վերջանում էին հաշտությամբ¹:

Քուրդ ցեղապետներն իրենց «ցեղակիցներից» ստանում էին մի շարք եկամուտներ. բացի այդ, պետության կողմից նշանակված հարկերի մի մասը նրանք էին յուրացնում:

Հաճախ էր պատահում, երբ քրդերը տեսնում էին, որ իրենց ցեղապետը պաշտպանում է հակառակորդ ցեղի աղայի՝ ցեղապետի շահերը, կաշառված է նրանց կողմից, կամ իր ցեղի սպանված անդամի վրեժն առնելու համար թշնամական հարարերությունների մեջ չի մտնում թշնամի ցեղի հետ: Այս դեպքում ցեղի վրիժառու անդամները թշնամական դիրք էին բռնում իրենց ցեղապետի նկատմամբ և առաջին հերթին վրեժ լուծում նրանից:

Այսպիսով, խորանում էր ներցեղային պայքարը, որը հետզհետե ցեղի մերձավոր բաժանում էր նրա աշխատավոր մասնայից:

Քրդական հասարակական կյանքում արյան վրիժառության հողի վրա դարեր շարունակ քայքայվում էին բաղմամբիվ ընտանիքներ: Քուրդ աշխատավորությունը կրում էր տնտեսական և բարոյական բաղմամբիվ վնասներ, ավերածություն և անարգանք: Ցեղամիջյան կոիվներում ամենից առաջ տուժում էին չքավոր քրդերը և շահում ցեղապետներն ու աղաները:

3. Վրիժառությունը դաստաբրակությամբ

Քրդական հին սովորություններից մեկն էլ եղբայրանալով՝ (դաստաբրակությամբ)² վրեժ առնելն էր:

¹ А. Егиазаров, Внутреннее управление наших езидов до реформы 60—х гг. Записки кавказского отдела Императорского русского геогр. общества. КН. XIII. вып. 2, Тифлис, 1891, стр. 202.

² Դաստաբրակ—բարդ բառ է, բաղկացած է դաստ (ձեռք) և բրա (եղբայր) բառերից, որ նշանակում է ձեռքի եղբայր, ասել է թե եղբայրակից, արյան եղբայր կամ հայոց զավառարարառներում շողջում ասպեր:

եղբայրացողներն, իբրև պարտականություն պետք է իրենց վրեժը լուծեն թշնամուց, որովհետև ըստ սովորության, եղբայրանալուց կամ քույր ու եղբայր դառնալուց հետո նրանք համարվում էին միեկնույն ծնողների զավակներ:

Ուստի նրանք իսկական եղբոր բոլոր պարտավորությունները պետք է կատարեն:

Այս սովորությունը գոյություն է ունեցել հնագույն բաղմաթիվ ցեղերի և ժողովուրդների, այդ թվում նաև սլավոնական ժողովուրդների մեջ, որպես նրանց սովորության իրավունքի հիմքերից մեկը: Ռուսների ПОБРАТИМСТВО-ն կազմված էր երկու կամ ավելի անձնավորությունների, մի կամ երկու սեռից, փոխադարձ սիրո հիման վրա:

Սլավոնական ПОБРАТИМСТВО-ն դերմանական die verbräderung հայկական «եղբայրակցություն» կամ «ողջում ախպեր», բրդական դասաբաղադրի կամ խուշկու բառի (քույր և եղբայր) հնագույն տոհմական սովորությունն է, որի մնացուկներն այժմ վերացել են Սովետական Միության մեջ ապրող քրդերի միջից:

Հերոդոտի վկայությամբ, 5-րդ դարում (մ. թ. ա.) Սև ծովի հյուսիսային ափերին ապրող սկյութացիների մեջ նույնպես գոյություն է ունեցել «եղբայրակցություն» և եղբայրակցությամբ արյան վրիժառույթություն:

«Սկյութացիների մեջ,— ասում է Բադիլեիչը,— գոյություն ունեն արյան վրիժառույթությունը, որը խիստ բնորոշ է պատրիարխալ տոհմային կարգերի աստիճանում ապրող հասարակության համար: Նույնպիսի նշանակություն ունեն նաև «եղբայրանալու» արարողությունը. այն երկու հոգին, որոնք որոշել էին «եղբայրներ» դառնալ, կտրում էին իրենց ձեռքի երակը, մի թասի մեջ խառնում էին իրենց արյունը գինու հետ և խմում էին»¹:

Դաստաբրակները պարտավոր էին միմյանց նկատմամբ լինել հավատարիմ, նվիրված, մաքուր բարք ունենալ, միմյանցից անբաժան լինել, միմյանց հանդեպ հարգանք ունենալ և, որ գլխավորն է, փոխադարձաբար միմյանց օգնել:

Քրդերի մեջ դաստաբրակությունը ամրացվում էր մեկը մյուսից արյուն խմելու, զենքերը փոխանակելու և դանադան սիմվոլիկ այլ միջոցներով:

¹ Պրոֆ. Կ. Վ. Բադիլեիչ, ՍՍՍՐ պատմություն, Երևան, 1946, էջ 38:

Միմյանց արլուն խմելը, ընդհանրապես նշանակում է արլունակից դառնալ կամ անգամադրվել տոհմին, ցեղին:

Այս ծիսակատարությունը սկզբնական շրջանում ունեցել է ֆիզիոլոգիական նշանակություն այն իմաստով, որ արլուն առնելով մեկից և խմելով՝ տոհմագրված էր համարվում այդ տոհմին, իսկ հետագայում սրբազործվել է կրոնական արարողությամբ, բնապաշտական կուլտով, ուստի ոչ մի կապ չունի քրիստոնեական, զրադաշտական կամ մահմեդական ու այլ կրոնների ծեսերի հետ:

Քրդերի մեջ խրդելվում էր դաստաբրակությամբ, «քույր և եղբայր» դարձածների մեջ ամուսնական կապեր ունենալը:

Ինչպես ուրիշ ժողովուրդների, այնպես էլ քրդական կյանքում մենք տեսնում ենք կրոնի ազդեցությունը դաստաբրակության ամրացման վրա: Մուսուլման քրդերի մեջ դաստաբրակությունն ամրացնելու համար մուլան կատարում էր որոշ աղոթքներ. դա գեւ քիշ էր, պետք էր տալ նաև խրատ՝ նրանց ամենօրյա բարքերի և հավատարմության համար:

Այդ ծիսակատարությունից հետո դաստաբրակներն որդեն պարտավոր էին լինել անխարդախ, իրենց դաստաբրակության պարտականությունները, այդ թվում նաև արլան վրեժխնդրությունը կատարել անպայմանորեն:

Ապացուցելու համար դաստաբրակությամբ վրիժառության առկայությունն անցյալում քրդերի մեջ, կարելի է բերել նաև ազգագրական, ֆոլկլորային բաղմամբիվ նյութեր, որոնց մեջ դրսևորված է վրեժ լուծելու հանգամանքը:

Այս ստեղծագործությունների մեջ գտնում ենք նաև դասակարգային պայքար (երբեմն վրիժառությամբ արտահայտված), միմյանց հանդեպ մարդկանց տածած սերն ու ատելությունը, քաղաքործությունն ու վախկոտությունը, ազնվությունն ու խարդախությունը, բարի ցանկությունն ու նախանձը, նախապաշարմունքը, քուրդ ժողովրդի փիլիսոփայական խոհերը:

Այդ նյութերից աչքի են ընկնում «Մամե ու Զինե» պոեմը, «Համդե փահլեան» (հսկա Համդան), «Բզդո» (վախկոտ) հեքիաթները և ֆոլկլորային գեղեցիկ այլ գոհարներ:

Դաստաբրակությունը ցայտուն կերպով արտահայտված է «Մամե և Զինե» սիրային պոեմում:

Պոեմի հերոս՝ Մամե Ալան, Զինեի սիրով տարված, ճանապարհ է ընկնում դեպի Զգտրա Բոտա երկիրը: Ծանապարհին հանդիպում է Զգիրի հերոս (Զինեի տեղը) Ղարաթաղինին, որը հեծած նժույգ ձին հետևում է մի նապաստակի, նապաստակը չի բռնվում: Մամեն Ղարաթաղինին օգնելու մտադրությամբ, առանց նրա հետ ծանոթանալու հետևում է նապաստակին, բռնում և հանձնում որսորդին:

Զգիրի բնակիչների սովորության համաձայն, ոչ ոք իրավունք չունի մյուսի որսին հետևելու. դա մեծ վիրավորանք էր համարվում որսորդի համար: Այդ պատճառով հերոսները կռվում են: Մամեն խփում և ձիուց վայր է դրում Ղարաթաղինին: Հետո հաշտվում և դառնում են դաստաբրակներ: Ղարաթաղինը խոսք է տալիս նեղ օրերին օգնել դաստաբրակ եղբորը: Հետագայում, Ղարաթաղինն օգնում է դաստաբրակ Մամեին և մինչև վերջ հավատարիմ է մնում նրան: Նույն պոեմի հերոսուհիներից մեկը՝ Ղարաթաղինի կին Փարի-խաթունը Մամեին հյուրընկալելու ժամանակ խուշկուբրատի է հաստատում նրա հետ և հավատարիմ է մնում: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է «Համդե փահլան» (հսկա համդա) հեքիաթը, որի հերոսներից մեկը՝ Անթարը դաստաբրակություն է հաստատում ոչ միայն հսկա Համդայի հետ, այլ մինչև վերջը հավատարիմ է մնում նրան և նրա հետ միասին վրեժ լուծում դեերից:

Այսպիսով, բոլոր քրդերի մեջ արչան վրիժառությունը կատարվում էր նաև դաստաբրակությամբ: Դաստաբրակությամբ բրաները (եղբայրները) կամ խուշկերը (քույրերը), ըստ սովորության, միմյանց օգնելու, իրենց թշնամուց վրեժ լուծելու, պաշտպանվելու և այլ պարտականություններ կատարելու գործում ունեին համարչա նույն զգացմունքները, ինչ կարող էին ունենալ հարազատ եղբայրներն ու քույրերը:

4. Վրիժառության արտահայտությունը ֆրդական խաղերի մեջ

Վրիժառության ոգու արտահայտությունը դառնում ենք ռմլիխտանի (նիզակախաղ), հարսանեկան ջրիտախաղ՝ ոռմանի, մանկական բրոլի (կտրել) և այլ խաղերի ու պարերի մեջ:

Այս խաղերի մեջ վրիժառությունն արտահայտվում էր երկու ձևով, առաջին՝ երբ վրիժառության նպատակով մեկը վնասում էր ախոյանին, երկրորդ՝ երբ խաղացողները թշնամական ոչ մի միտում չունեին միմյանց հանդեպ:

Ռերմլիստն խաղի ժամանակ մոտ 20 ձիավորներ բաժանվում էին երկու մասի: Ձիավորների երկու խմբերը նշանակված հրապարակի մի ծայրում կանգնում էին կողք-կողքի: Սարքարի (հրամանատարի) կարգադրություներից՝ մեկ, երկու, երեք ասելուց հետո, մի խումբ ձիավորներ, քոլոդները թեք դրած¹ փախչում էին. մյուս խումբը հետևում էր նրանց, նիզակներով հարվածում փախչողների քոլոդներին և ընդհակառակը: Երկու խաղերի ժամանակ սարքարը հաշվում էր ընկած քոլոդների քանակը. երկու խմբերից որի անդամների ընկած քոլոդների քանակը շատ էր լինում, նա հաղթված էր համարվում:

Այս խաղի ժամանակ եթե երկու կողմերն իսկապես թշնամիներ էին, խաղի միջի հալածողները դիտավորյալ կերպով հանում էին նիզակի ծայրին փաթաթած շորեղեն կտորը, կամ թուլացնում աչն, որպեսզի ձիարշավի ժամանակ, ճանապարհին կտորն ինքն իրեն վայր ընկնի և ապա վրիժառուության հողի վրա խփում էր թշնամուն, վիրավորում կամ սպանում նրան: Սա արդեն վրիժառության ուսուցանող էր. ինքն իրեն վրիժառուության ոգին արտահայտվում էր նաև հետևյալ ձևով. երբ հաղթվածները գտնվում էին հալածողների դերում՝ նախքան հալածվողներին հետևելը, նրանք իրենց նիզակները միասին երեք անգամ բարձրացնում և ձիերի աջ կողքին վայր էին իջեցնում, նորից բարձրացնում. դա նշանակում էր, որ պետք է նիզակով երեք անգամ խփել թշնամուն՝ վրեժն առնելու նպատակով, որովհետև նիզակ իջեցնելու և բարձրացնելու ժամանակ հալածողները կրկնում էին հա՛յֆ (վրեժ) բառը:

Քրդական խաղանիշակները շատ քիչ բանով էին տարբերվում ռազմական իսկական նիզակներից. տարբերությունը միայն աչն էր, որ իսկական նիզակների ծայրերին ամրացնում էին երկաթե, իսկ խաղանիշակներին՝ եղեգից կամ փայտից շինված ծայրի վրա շոր փաթաթում: Ընդհանրապես այդ երկու տիպի նիզակներն էլ ահ ու սարսափ էին ազդում մարդկանց վրա:

Ահա թե ինչ է գրում գերմանացի Կարլ Կոխը քրդական մի խումբ նիզակավորների մասին, որոնց նա տեսել էր Հրզրումից Կարս և Անի կատարած իր ճանապարհորդության ժամանակ.

«Երբ մենք գայմակամի մոտ էինք, — ասում է նա, — բա-կում տեսանք փայլուն և խիստ տարօրինակ շորերով բազ-

¹ Քոլոդը թեք դնելը արևության, հպարտության նշան էր համարվում:

մաթիւ վրիժառու քուրդ հեծյալներէ: Նրանք ունեին լավ ձիեր և ամբողջովին զինված էին: Բացի մյուս զենքերից նրանք կրում էին նաև նիզակներ՝ 12 ոտնաչափ երկարութեամբ և ձիու մազերից մի սև փունջ ծայրերից կախած¹:

Հարսանեկան ուրախութեան ժամանակ նիզակներով և թրերով զինված երկու խումբ ձիավորներ մտնում էին ջրիտախաղի մեջ՝ բալզին բուկն (հարսի բարձ) փախցնելու համար²:

Ջրիտախաղի ժամանակ բալզին բուկն փախցնելը պատրիարխատի շրջանի վերապրուկն է և ցույց է տալիս քրդերի մեջ գոյութիւն ունեցող առեանգման երևույթները:

Ներսիսը՝ մանկական «բըռ»³ կոչված խաղն է, որի մեջ վրիժառութիւնը արտահայտութիւն է գտել:

Այս խաղը սկսվում է այսպես. մի քանի տղաներ՝ 12—20 հոգի, բաժանվում են երկու խմբի և խաղի հրապարակում իրենց տեղերը զրավում: Հրապարակի մեջտեղ մի քար են տնկում և քարի շուրջը 10 մետր հեռավորութեան վրա կլոր դիժ են քաշում: Տղաների մի խումբ մտնում է գծից ներս. այդ խմբից մեկը, որպես պաշտպան կանգնում է քարի կողքին, իսկ մյուս խումբը կանգնում է գծից դուրս: Դրսիները ներս են մտնում և ուղում են ոտքով խփել քարին, ներսիները հասնում են դրսիներին և աջ ձեռքով փսփում հարձակվողներին. խփելու դեպքում դրսինը ասպարեզից դուրս է գալիս: Քարին խփելու դեպքում ներսիները հաղթված են համարվում և գծից դուրս են գալիս ու բացականչում,— հալֆ (վրեժ), իսկ եթե ներսիները մինչև վերջ քարը պաշտպանեն և հերթով խփեն իրենց սահմանը մտնողներին ու շարքից հանեն նրանց, հաղթող են համարվում:

¹ K. Koch. Die Kaukasische Länder und Armenien, Leipsig, 1855, p. 203:

² Բալզին բուկն (հարսի բարձ): Ըստ սովորութեան, հարսանիքի վերջին օրը միայն հարսին հանդիսավոր ջրիտախաղով տանում էին փեսայի տունը, իսկ նախքան նրան տուն տանելը, դաշտ էին տանում ման ածելու համար:

Դաշտում սկսվում էր ջրիտախաղը: Բալզին բուկնը դրսվում էր ջրիտավորներից մեկի ձեռքում, որն առջևից ընկած, փախչում էր դեպի փեսայի տունը: Մյուսները հետևում էին նրան՝ բարձը խելու նպատակով: Վերջինները խաղնիզակներով և թրերի մեջքով խփում էին փախցնողին, իսկ երբեմն վրիժառութեան միտումով սպանում նրան:

Բալզին բուկն փեսայի տուն հասնողը նրա ծնողներից ստանում էր նվերներ:

³ Բըռ—այս խաղը խաղում են միմիայն տղաները:

Քանը պաշտպանող խմբի երիտասարդները իրավունք ունեն
բռնանցքով խփել հարձակվողներին:

Իրը խմբերից մեկը տարվում է խաղի մեջ, մյուս խմբի ան-
դամներն առում են դձրանի ան հայֆա խո նլինն (մենք պետք է
վրեժ լուծենք):

Չորրորդը՝ հարսանեկան ռումանի պարն է: Այնթաբի շրջանի
եղգիների մեջ, հարսանեկան ուրախության ժամանակ, 10—15
տղամարդիկ շուրջպարի ձևով շարվում էին, աջ ձեռքով բռնած՝ մեր-
կացրած սրերը բարձր պահած սկսում էին պարել: Դհուլ-զուռնա-
չիները նվագում էին ռումանի պարեղանակը: Պարը սկսվում էր շատ
դանդաղ և հետզհետե արագանում:

Պարողները, պարելու ժամանակ երկու քայլ առաջ էին գցում
և ապա ետ գալիս: Կրկին աջ ոտքն առաջ տանելով, բարձրաց-
նում թրերը, ետ գալու միջոցին թրերը պտտեցնում օդի մեջ և
սուր ծայրերը խփում գետնին ու արագությամբ բարձրացնում
վերև: Դա նշանակում է խփել և թոցնել թշնամու գլուխը՝ վրեժ
լուծելու նպատակով:

Հարսանեկան այս պարն իր բովանդակությամբ նման է ռազ-
մական ըմբիստն խաղին:

1946 թ. օգոստոս ամսվա ընթացքում Թալինի շրջանի քրդա-
բնակ գյուղերում կատարած էքսպեդիցիոն աշխատանքների ժա-
մանակ ինձ հաջողվեց գրի առնել վրիժառության վերաբերյալ
էթնոգրաֆիկ և ֆոլկլորային բազմաթիվ նյութեր, այդ թվում պարեր
և խաղեր, որոնց մեջ նույնպես ցայտուն կերպով արտահայտված
է վրիժառության ոգին:

Այս տիպի պարերն ու խաղերը տոհմական հասարակության
ձևունդ են:

Խաղերի ու պարերի մեջ գոյություն ունեցող վրիժառության
ոգու դրսևորումից պետք է կռահել վամբակցական, ցեղային ապ-
րելակերպը:

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ տոհմական հասարակու-
թյան օրով վրեժն առնվել է ոչ միայն անհատի, այլ մի ամբողջ
խմբի, ցեղի կողմից:

5. Խունդայն

Խունդայնը արքան գնի փոխհատուցումն է, փրկանքը:

Ընդհանրապես, ինքնակամ վրիժառությունը թեև հետապնդ-
վում էր և պետական օրենքներով պատժվում, բայց հին կարգե-

րում, ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ Թյուրքիայում ու Պարսկաստանում ինքնակամ ցեղամիջյան վրիժառության և ինքնադատաստանի առաջն առնելու անզոր էին նույնիսկ սահմանված պատժական օրենքները, իսկ Թյուրքիայում և Իրանում այդ օրենքները հաճախ օրինականացնում էին արյան վրեժը, օրինակ, Մահմեդ Բ-ի և Սուլեյման Ա-ի կանոնների մեջ եղած պատժական նմուշները ցույց են տալիս, թե ինչ աստիճան խստությամբ էին պատժվում այնտեղ հանցանքները:

«Մահմեդի կանոններով օրինականացված էր արյան վրեժը, — ասում է Լեոն: — Արյան գինը որոշվում էր այսպես. 3.000 ասպրը սպանության համար, 1500 ասպրը մի կտրացած աչքի համար, 30 ասպրը դլխի վերքի համար: Սուլեյմանի կանոնադրով մահմեդական տղա կամ աղջիկ փախցնողը ներքինացվում էր, իսկ եթե նա երգվում էր, թե ինքն անմեղ է, մեղադրողը ենթարկվում էր մեկ ասպրը տուգանքի: Անասնամոլության մեջ բռնվածը հենթարկվում էր դատարանում խիստ հանդիմանության և մեկ ասպրը տուգանքի: Եթե իրար հետ կռվում էին աղնվական կանայք, նրանք ենթարկվում էին 20 ասպրը տուգանքի, իսկ եթե կռվողներն հասարակ դասի կանայք էին, տուգանք սահմանվում էր 2 ասպրը: Մարգարեի արգելած գինու կամ ալլ. խմիչքների յուրաքանչյուր բաժակի համար խմողից տուգանք՝ մեկ ասպրը: Զի, շորի, կամ էջ գողանալու համար կտրվում էր գոլի ձեռքը: Ստրուկ գողանալու, խանութ կողոպտելու համար՝ կախաղան:

Գյուղի ամբողջ հասարակությունը պատասխանատու էր այն գողությանների և կողոպտուների համար, որոնք կատարվում էին նույն գյուղի սահմաններում, և պարտավոր էր վարձատրել վնասվածներին»¹:

Պատժական նման օրենքները նախկինում տեսնում ենք բաղամաթիվ ժողովուրդների մեջ՝ Եվրոպայում և Ասիայում՝ Պարսկաստանում, օրինակ՝ 15-րդ դարում էլ, ուր բարբարոսական օրենքներն ավելի էին պահպանվել, դատարանը սպանողին հանձնում էր սպանվածի հարազատներին ինքնադատաստանի համար:

«Երբ սպանվում էր մեկը, նրա ժառանգները դիմում էին դատարանին և պահանջում էին արյան վրեժ: Եվ սպանողը, երբ ապացուցվում էր նրա հանցանքը, հանձնվում էր այդ ժառանգ-

¹ Լեո, Հայոց պատմություն, 3-րդ հատոր, Երևան, 1946, էջ 64—65:

ներին, որոնք իրավունք ունենին կամ ներել նրան, ստանալով սպանվածի արյան դինը կամ սպանել նրան ինչպես ուզում են: Ժառանգները հաճախ հրաժարվում էին դրամական հատուցումից, որպեսզի կարողանան սպանել ռճրագործին, նախապես ենթարկելով նրան դառն տանջանքների: Այդ սպանությունը մասնակցում էին սպանվածի նույնիսկ փոքրահասակ երեխաները¹:

Նախկինում Հայաստանում ապրող քրդական որոշ ցեղերի մեջ (Շկահա, Բայանդուրա, Զալալիա) մի քանի հանցանքների համար փրկանք վերցնելն այնքան էլ պատվաբեր չէր համարվում, մանավանդ, երբ հարցը վերաբերում էր կնոջ պատվին: «Արյան փոխարեն պետք է արյուն թափել»²: Այսպես էր նրանց սովորությունը: Այդ նույն բանը գոյություն է ունեցել նաև բազմաթիվ այլ ժողովուրդների մեջ, օրինակ՝ Սկանդինավյան Տորշտենի հերոսներից մեկն այսպես է պատասխանում իր որդուն սպանողին, որն ուրիշի միջոցով առաջարկում է նրա որդու արյան փոխարեն դրամ:

«Ես չեմ ուզում իմ դրամապանակի մեջ կրել իմ սպանված որդուն»³:

Այս խոսքերից պարզ երևում է, որ արյան փոխհատուցումը նյութականով, Սկանդինավիայում ամոթ է համարվել:

Չնայած այդ չանգամանքին, այնուամենայնիվ խունդայնը մեծ դեր էր կատարում քրդերի կյանքում իբրև ցեղամիջյան փոխհարաբերությունները կարգավորելու միջոց:

«Տոհմական կարգերից պարտականություն էր բխում,—ասում է Էնգելսը,—ժառանգելու ինչպես հոր կամ ազգականների բարեկամական, այնպես նաև թշնամական հարաբերությունները. նմանապես և ժառանգվում էր վիրան (вира), այսինքն՝ սպանության կամ խեղելու համար արյան վրեժխնդրության փոխարեն վճարվող դրամական տուգանքը: Այս դրամական տուգանքը, որ դեռ միայն մի սերունդ առաջ սպեցիֆիկ գերմանական հաստատություն էր համարվում, այժմ ապացուցված է, որ գոյություն ունի

¹ Լեո, Հայոց պատմություն, 3-րդ հատոր, Երևան, 1946, էջ 65—66:

² Տոհող կողմը երբեմն դժվար էր հաշտություն կայացնում թշնամի ցեղի կամ բնառնիքի հետ որպեսզի ավելի մեծ փրկանք ստանար թշնամուց: Օրինակ՝ կնոջ պատվին արատավորողը հաճախ ստիպված էր լինում տալ 25-ից մինչև 50 ուլիար իբր փրկանք:

³ М. Ковалевский, Современный обычай и древний закон, Москва, 1886, стр. 56.

հարյուրավոր ժողովուրդների մեջ իբրև տոհմական հասարակարգից բխող արյան վրեժխնդրության մի ընդհանրական մեղմացրած ձև»¹:

Ուրեմն, արյան վրեժի և նրա փրկանքի սովորությունը գոյություն է ունեցել ոչ միայն գերմանացիների, հույների, սլավոնների, այլև բազմաթիվ այլ ժողովուրդների կյանքում:

Եթե մարդասպանը կամ ծանր հանցանք կատարողը փախչում, անհետանում էր երկար ժամանակով, տուժողները կարող էին նրա ունեցվածքը գրավել: Այդ նույն սովորությունը գոյություն է ունեցել կովկասյան օսերի մեջ. երբ մարդասպանը փախչում էր, վրիժառուն, եթե ցանկանում էր, կարող էր նրա ունեցվածքն իրեն վերցնել²:

Քրդական համարյա բոլոր ցեղերի մեջ, սպանությունից 3—4 ամիս հետո միայն կարելի էր հաշտություն կայացնել: Հաշտությունը կատարվում էր հետևյալ պայմաններով:

Եթե վրիժառուները լուծել էին իրենց սպանվածի վրեժը՝ սպանելով հակառակորդի ցեղից կամ ընտանիքից մեկին ու մեկին, արդեն վրեժը լուծված էին համարում, իսկ եթե մի ցեղի սպանվածների թիվը ավելի շատ էր, քան մյուսինը, պետք էր ավելի սպանվածների համար փրկանք վճարվեր:

Եթե փոխադարձ համաձայնությամբ առևանգված կնոջ արևակիցներին վճարվում էր փրկանք:

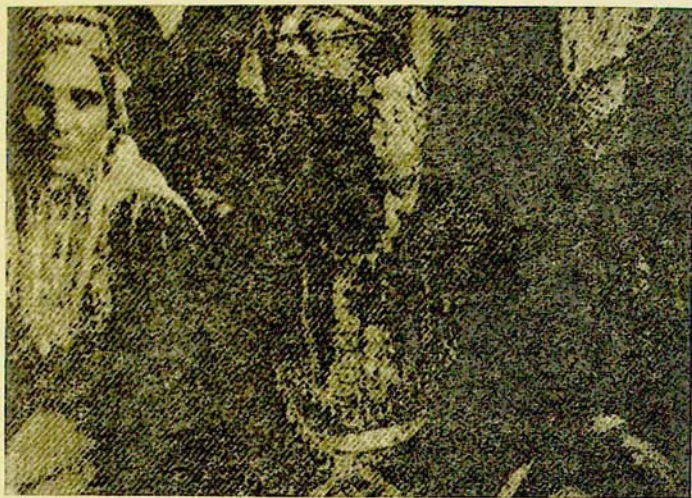
Արյան գինը որոշելու համար մեծ նշանակություն ուներ, թե սպանվածն ով է, անվանի մարդ է, թե՞ ոչ, ցեղապետ է, թե՞ ուսմիկ, որովհետև ցեղապետի, աղայի կամ բեկի արյան գինն ավելի շատ էր լինում, քան ուսմիկ քրդինը: Եթե հանցագործության մեջ մեղադրվող անձը երգվում էր, որ ինքը չի կատարել հանցանքը, այդ դեպքում նա արդարացվում էր, որովհետև քրդերի հասկացողությամբ սուտ երդում ուտողը զրկվում էր հանդերձյալ կյանքի արքայությունից:

Վրիժառության խնդիրներն ինքնուրույն կերպով լուծում էր ցեղապետն իր դիվանով (ծերակույտով) միասին. թեև պետական օրգաններն այդ մասին իմանում էին, բայց գրեթե միշտ էլ անուշադիր էին թողնում այդ դեպքերը և ցեղապետին պատասխանատվության չէին կանչում:

¹ Գ. Էնգելս, *Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը*, Նրևան, 1948, էջ 184:

² М. Ковалевский. Современный обычай и древний закон, Москва, 1886, стр. 50.

եթե եզդի բրդերից որևէ մեկին մեղադրում էին հանցանքի մեջ, ապացուցելու համար, որ ինքը հանցագործ չէ, ծերակույտի ներկայությամբ նա վերցնում էր մերկացրած թուրը և առաջնության շուտ դիմավորում արևի ծագումը: Նա շոքում էր Շամսի առաջ և ապա երգվում էր, որ հանցագործն ինքը չէ, այլ նրան զրպարտել են թշնամությամբ և դիմելով Շամսին, ավելացնում՝ «Շամս, եթե այսինչ հանցագործությունը ես եմ արել, թող այս սուրը կտրի

Նկ. 1. Մի խումբ բրդուհիներ Թայլնի շրջանի Թըլեկ գյուղից

վիզս, իսկ եթե ես չեմ արել, թող կտրի ինձ զրպարտողի վիզը»:

Սպանողը չէր կարող ազատվել սպանվածի ցեղակիցների հետապնդումից, եթե վերջիններն իրենց վրեժը դեռ չէին լուծել, որովհետև քրդերի հասկացողությամբ վրեժ չլուծողը ունի դրնե («այն աշխարհում») խիստ հալածանքի կենթարկվելու սպանվածի հոգու պաշտպան մրլիաֆաինների (պաշտպան ոգիների) կողմից:

Նյութապես վատթար պայմաններում գտնվող չքավոր մարդասպանը անուժ էր սպանվածի արյան գինը վճարելու հալածողներից ազատվելու համար նա դիմում էր այլ միջոցի: Նա իր վրա էր վերցնում սպանվածի բոլոր մեղքերը: Սակայն այդ կատարվում էր հատուկ ծեսով:

Մարդասպանն իր ցեղակիցներին ուղեկցությամբ դնում էր սպանվածի տունը և խնդրում բըբախշինն (ներել) իրեն:

Սպանողն իր ցեղակիցների առաջն ընկած ներկայանում էր սպանվածի տիրոջը ոչ թե իր սովորական շորերով, այլ սպիտակ կտավով կարած պատանքով, ձեռքերում պահած իր զենքերը, կանգնում էր սպանվածի տան շեմքին, խոնարհվում և եթե սպանվածի արնակիցները հաշտվում էին, բոլորը միասին դնում էին դերեզմանատուն: Այնտեղ հանցագործն իր զենքերը դնում էր սպանվածի դերեզմանի վրա, իսկ երեսա ունեցող մարդասպանն իր հետ տանում էր նաև իր երեսաններից մեկն ու մեկին: Նա գերեզմանի շուրջը յոթն անգամ պտույտ դալով շարունակ ասում էր. «Մընտու կուշտի, գունե տա ստուե մըն» (ես քեզ սպանեցի, մեղքդ միզս), և ապա դառնում սպանվածի տերերին և ցույց տալով իր երեսալին ասում էր՝ «Ըս մեկին սպանեցի, դուք երկուսին սպանեցեք, ուզում եք սպանեցեք, ուզում եք ազատեցեք մեզ»¹: Այստեղ հաշտություն արդեն կայացած էր համարվում. երկու հակառակորդ կողմերը դերեզմանի վրա համբուրվում էին միմյանց հետ և վերադառնում սպանվածի տունը, որտեղ կատարվում էր հացկերույթ ու դրանով վերջանում էր թշնամությունը:

Իսկ եթե հաշտություն չէր կայանում և վրիժառու քուրդը սպանելով հակառակորդին առնում էր իր ցեղակցի արյան վրեժը, նա դնում էր իր սպանված արնակցի դերեզմանի մոտ և կանչում. «Բըբա դըլե տա բահատ բա, մըն հայֆա տա հլանի» (թող քո սիրտը հանգիստ լինի, վրեժդ լուծեցի): Այս կանչը քրդերի մեջ կոչվում է գազի:

Մաքսիմ Կոլալևսկու վկայությամբ, այս սովորությունը համարյա նույնությամբ գոյություն է ունեցել հին օսերի մեջ: Նրա ասելով, օսն իր վրեժը լուծելուց հետո շտապում էր արնակցի դերեզմանի վրա և բարձր ձայնով տեղեկացնում նրան. «Դու կարող ես հանգիստ լինել, ես վրեժ լուծեցի քո սպանության համար»²:

¹ Յոթն անգամ դերեզմանի շուրջը պտույտ դալը հեթանոսական ծիսակատարությունների մնացուկ է, որ կապ ունի անիմիստական աշխարհահայեցողության հետ. այս սովորության հետքերը պահպանվել են նաև մահմեդական կրոնի մեջ. օրինակ՝ հաջիուլթյան բազմաթիվ ծիսակատարություններից ամենաէականը տավաֆն է, այսինքն քեռերի շուրջը յոթն անգամ պտույտ դալը և «Սև քարը» համբուրելը:

² И. Ковалевский, Современный обычай... т. II, стр. 9.

Քրդերի մեջ թշնամիներին հաշտեցնելու գործում մեծ դեր էին խաղում կանայք, մանավանդ պառավները, որոնք մեծ հարգանք էին վայելում ժողովրդի մեջ:

«Ախստա դբին պիրադն, ոռ դասակնա» (երբ ասում են պառավ մայր, արևն է կանգնում) ասում է քրդական խորիմաստ առածը:

Մայրն իր վայելած հարգանքի շնորհիվ մեծ դեր է խաղում

Նկ. 2. Մի խումբ քրդեր Թալինի շրջանի Հակկո գյուղից

ուչ միայն հաշտություն կայացնելու, այլ ցեղամիջյան և ներցեղային բազմաթիվ խնդիրները ծերակույտի հետ միասին լուծելու գործում:

Քրդերի մեջ գլխավորապես սրանք են հաշտություն կայացնելու հիմնական միջոցները, որոնց գործադրման հետևանքով վերանում էին ցեղամիջյան և ներցեղային արյունահեղությունները:

* * *

Սովետական Միության մեջ՝ կոլտնտեսային կարգերի օրով, տնտեսական և քաղաքական նոր պայմաններում հիմնական փոփոխությունների ենթարկվեց քրդերի կյանքն ու կենցաղը:

Քրդական նահապետական գյուղը, ավելի ճիշտ ասած՝ նախկին քոչվորների ձմեռանոցները անցել են պատմության գիրկը: Գյուղերը նոր տեսք են ստացել, նրանք վերակառուցվել և դարձել են սոցիալիստական գյուղեր: Կառուցվեցին նոր տիպի լուսավոր բնակարաններ, դպրոցական շենքեր, գյուղական, կոլտնտեսային գրասենյակներ, անասուններ պահելու մեծ ու լուսավոր գոմեր և կոլտնտեսային ընդարձակ պահեստներ: Այդ գյուղերն ստեղծեցին իրենց սոցիալիստական կոլեկտիվ տնտեսությունը, վերացավ գյուղի հետամնացությունը: Գյուղական արտադրանքը մեքենայացվեց, գյուղն էլեկտրիֆիկացիայի ենթարկվեց: Այդ նոր կենցաղը, ինչպես նաև գյուղատնտեսական կատարելագործված գործիքները փոխեցին քուրդ գյուղացու հոգեբանությունը:

Սովետական պայմաններում քրդերի միջից վերացան հետամնացության պատկանող բազմաթիվ սովորություններ: Վերացավ նաև արյան վրիժառությունը, որպես բարբարոսության և կիսաբարբարոսության սովորույթի մնացորդ:

Սովետական կարգերի հաղթանակը մեր երկրում և սրա հետևանքով կոլեկտիվ շինարարությունը քրդական գյուղում մեկ ընդմիշտ վերացրեց աղաների, բեգերի և կուլակների տիրապետությունը, որոնք անցյալում սեփականացնելով լավագույն հողամասերը, արոտավայրերը, ինչպես և ջուրը, շատ հաճախ առաջացնում էին ցեղամիջյան և ներցեղային սուր պայքար: Այդ պայքարը հաճախ հանգում էր մարդասպանության:

Վերացվեց վրիժառության խմենահիմնական դրդապատճառներից մեկը՝ հողի և ջրի մասնավոր սեփականությունը:

Համայնական սեփականության պայմաններում վերացավ հոտերով անասուններ և այլ ինչք հափշտակելու ձգտումը:

Վերացվեց շահագործող դասակարգը, որն ստեղծված սովորությունները ծառայեցնում էր իր անձնական շահերին, հափըշտակումներ կատարելով ուրիշ ցեղերից, իր ցեղի շունեոր մասսային օգտագործում էր իր հափշտակումները պաշտպանելու համար:

Սովետական կարգերում ստեղծվեց քրդական գիր ու գրականություն: Սովետական երկրում քրդերը ոտք դրին լուսավորության շեմքի վրա: Վերացվեց խավարամտությունը, որը վրիժառության սովորության պահպանման հիմնական պատճառներից մեկն է հանդիսացել: Քրդական գյուղերում ստեղծված լուսավորության հիմնարկները՝ դպրոց, գյուղական ախումբ, գրադարան,

կինո և թատրոն, սովետական օրենքների հետ միասին արմատախիլ են աղել դարավոր հետամնաց սովորությունները:

Սովետական Միության քրդաբնակ բոլոր վայրերում քուրդ երեխաները հնարավորություն ստացան հաճախել դպրոց, աճել և դաստիարակվել սոալինյան արևի տակ:

Այժմ ստեղծվել է քուրդ ինտելիգենցիա, որը գյուղի պարտիական և կոմերիտական կազմակերպությունների ղեկավարությունով երկարատև և համառ պայքար է տանում քրդական հին, վնասակար սովորությունների, այդ թվում նաև վրժառությունների, վերապրուկների դեմ: Նոր սերունդը դաստիարակվում է կոմունիստական ոգով և ոչ միայն հեռու է կանգնած ավանդական սովորություններից, այլև պայքարում է նրանց դեմ:

Քուրդ աշխատավորները համատարած գրագետ են դարձել: Կոմունիստական դաստիարակություն ստանալով, նրանք թողել են իրենց խավարամիտ տրագիցիոն սովորությունները:

Բռնի ամուսնության և զալանով աղչիկ տալու սովորության վերացումը քրդերի միջից, վերացրեց նաև այդ դրդապատճառից առաջ եկող վրժառությունը: Քրդուհին, որ անցյալի դաժան պայմաններում գտնվում էր ստրկական վիճակի մեջ, տղամարդուն համահավասար իրավունքներ ստացավ:

Հասարակական նոր հարաբերությունները, սովետական սոցիալիստական կոլեկտիվ կյանքը վերացրին հին համայնքի, տոհմի հասկացությունը և նրա վրժառության ձևերը: Ահա այն հիմքերը, որոնց շնորհիվ սովետական կարգերում ապրող քրդերի միջից վերացան արյան վրժառությունը, մարդասպանությունը, ամենօրյա կռիվները, անհատական և ցեղամիջյան կռիվները, որոնք, սակայն, գրեթե նույնությամբ մնում են սովետական երկրից դուրս ապրող քրդական բազմաթիվ ցեղերի մեջ:

Այժմ քուրդն ամեն մի դեպքում, երբ ինքն իրեն տուժողի դերում է զգում, իբրև իրավահավասար սովետական քաղաքացի, դիմում է սովետական արդարադատության օրենքներին և ստանում լիակատար բավարարություն:

Այժմ սովետական պաթառ արևի տակ մեծացած քուրդ երիտասարդությունը վրեժով է լցվում իր Սովետական Հայրենիքի թշնամիների հանդեպ:

Այսպիսով վրժառության ոգին ու հասկացողությունը, ինչպես սովետական մյուս ժողովուրդների, այնպես էլ սովետական քուրդ ժողովրդի մեջ նոր որակ է ստացել: Այն բոլոր ժողովուրդ-

ների աշխատավորության նկատմամբ ինտերնացիոնալ բնույթ ստանալով, նրա մոտ վրիժառուությունը դասակարգային պայքարի բնույթ է ընդունել, Սովետական Հայրենիքի թշնամուն ոչնչացնելու վրիժառուության է վերածվել, այնպիսի վրիժառության, ինչպիսին Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ դերմանական ֆաշիստական հորդանքերին ոչնչացնելու համար կոչ էր անում պարտիզաններին մեր հանձարեղ զորավար՝ ընկեր Ստալինը:

Հայրենական Մեծ պատերազմի օրերին, երբ դերմանա-ֆաշիստական հորդանքը ներխուժեցին մեր սրբազան երկիրը, այդ քուրդ երիտասարդները զենք վերցրած գնացին մեր Հայրենիքի ոխերիմ թշնամիների դեմ պայքարելու:

Այդ ժամանակ ընկեր Ստալինը ոգեշնչում և կոչ էր անում պարտիզան-պարտիզանուհիներին՝ «Անողորմաբար վրեժ լուծել դերմանական դավթիչներից մեր կանանց ու երեխաների, մայրերի ու հայրերի, եղբայրների ու քույրերի արյան և արտասուքի համար: Բոլոր ուժերով օգնել Կարմիր Բանակին՝ հիտլերյան լկտի ստրկացնողների դեմ նրա մղած պայքարում»¹:

Ոչ միայն պարտիզանները, այլև սովետական ողջ ժողովուրդը վրիժառու էր ֆաշիստների նկատմամբ:

Վրիժառության ոգու արտահայտությունը ընդդեմ ֆաշիստների, գտնում ենք նաև քրդական սովետական բանահյուսության մեջ: Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ քուրդ կոլտնտեսականը, դիմելով բանակ գնացող իր որդուն, ասում է.

Գնա, իմ որդի, գնա, քաջ կռվիր,
Հանուն մեր պատվի, մեր ընտանիքի,
Գարշ ֆաշիստներին ջախջախիր, փշրիր,
Եվ քեզ հերոսի անուն վաստակիր:
Հայր Ստալինն է քեզ կռվի կանչում,
Դու էլ մարտիկ ես մեծ Ստալինի²:

1944—45 թթ. ֆաշիստական հորդանքերին ջախջախելու ժամանակ քուրդ ժողովուրդը ոգեշնչվելով սովետական ղինվորների հերոսական տխրագործություններով, անձնվիրությամբ հա-

¹ Ի. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, Երևան, 1945, էջ 172:

² Հ. Զնդի, Ստալինը քուրդ ժողովրդի ստեղծագործության մեջ, Սովետական գրականություն և արվեստ, Երևան, 1949, էջ 137:

նուն սովետական մեծ Հայրենիքի՝ հորինել է ֆաշիստների նկատմամբ վրեժով լի «Ստալինի զինվորներ ենք մենք» երգը:

Ստալինի զինվորներ ենք մենք, օ՛, ջանե ջան,
Ստալինի զավակները՝ քաջ ու արժան,
Ֆաշիստներին ջարդում ենք մենք, օ՛, ջանե ջան,
Ջենք ու սրտով մենք իրարից միշտ անբաժան:

Գողի նման մեր հողը մտան ֆաշիստները,
Աչքը տնկած մեր ոսկեհատ ցորեն հացին,
Վրեժ ենք առնում, նա արնաթաթախ ետ է դառնում,
Եվ սեակնած սրտով նստած՝ դառը կոծում:

Ստալինյան զինվոր ենք մենք, օ՛, ջանե ջան,
Ստալինի զավակները՝ քաջ ու արժան,
Ֆաշիստներից վրեժ լուծում, օ՛, ջանե ջան,
Ջենքով, հոգով մենք իրարից միշտ անբաժան¹:

Քուրդ ժողովրդի սրտառուչ երգերից մեկը հորինել է քուրդ կոլանտեսական Նասիրի Չաթոն, քուրդ ժողովրդի ծոցից դուրս եկած, Ապարանի շրջանի Սանգյառ գյուղի բնակիչ, սովետական արևի տակ մեծացած նախկին ռաուցիչ և Հայրենական Մեծ պատերազմում Սովետական Միության հերոսի կոչման արժանացած Սիարանդով Սամանդի մասին: Այդ երգի մեջ ևս ֆաշիստների նկատմամբ արտահայտված է քուրդ ժողովրդի սովետական հայրենասիրության վրժառության ոգին:

Ահա այդ երգը.

Այո, դետերը լճացած էին արյամբ,
Փռված էին դիերը դերմանական,
Սիրելի Սամանդ նաև քո մասնակցությամբ,
Հաղթեցին քաջ զինները սովետական:

Թշնամուց վրեժ առաք ձեր ոռմբերով,
Կոտորեցիք ֆաշիստներին իազար-հազար,

¹ Ասել է Մբադե Չաթոն, 47 տ., ապրում է Թբիլիսիում, զրի է առնել 1944 թ. Թբիլիսիում:

Նրանք եկել էին ագրը-սրով¹,
Դուք քաջ հերոսներ, հաղթանակ տարաք:

Առողջ մնաս իգիթը մեր,
Մեր հոգին լինի քեզ նվեր,
Մեր աչքի լույսն ես առատ,
Ազիզ Սամադ, հոտավետ դու վարդ²:

Կան ժողովրդական բազմաթիվ այլ ստեղծագործություններ ևս նվիրված մեր առաջնորդներին, ֆաշիզմի դեմ մարտնչած Սովետական Բանակին, հերոսներին, դաշտային աշխատողներին, որոնցով քուրդ ժողովուրդն իր երախտագիտությունն է հայտնում ողա մեծ ժողովրդին, Սովետական Կառավարության, Լենինի—Ստալինի մեծ պարտիային և անձամբ մեծ առաջնորդ և քուրդ ժողովրդի մեծագույն բարեկամ ընկեր Ստալինին:

А. АВДАЛ

ОБЫЧАЙ КРОВНОЙ МЕСТИ У КУРДОВ И ЛИКВИДАЦИЯ ЕГО ПЕРЕЖИТКОВ В УСЛОВИЯХ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Р е з ю м е

До установления Советской власти в Армении среди курдов широко бытовал обычай кровной мести, которая существовала не только между разными племенами, но и внутри племени, что являлось выражением классовых противоречий.

Вражда между эксплуататорами—начальниками племен—агами, беками, кулаками (далуманда) и трудящимися (курманджи) порождала кровную месть. Кровная месть у курдов была узаконена обычным правом и освящалась религиозными преданиями.

¹ Ագրը—կրակ:

² Պատմել է Արթիկի շրջանի Գարվաճաբա գյուղի բնակիչ Նասիբե Չաթոն, 50 տ., գրի է առնվել 1945 թ. նույն շրջանի Ալադյազ գյուղում:

Для защиты от кровной мести у курдов существовал обычай убежища (малахойкырне).

С целью избежать кровопролития и всевозможных убытков, среди курдов существовал обычай примирения (баршти), по которому кровная месть заменялась откупом — деньгами или ценными предметами. Замена цены крови деньгами и другими предметами известна под названием хундаин (спасение).

В условиях Советской власти коренным образом изменились условия жизни и быта курдов. Переход к оседлой жизни, организация колхозов способствовали к невиданному хозяйственному и культурному росту курдов, уничтожению причин, порождающих кровную месть (брак по принуждению, классовое угнетение и эксплуатация труда, борьба за пастбища, воду, землю и скот и т. д.) исчезновению из быта курдов и обычая кровной мести.

